

өнер түрі менен байланыссыз болған атамалардың морфемалық анализі хәм көп қолланылатуғын усыллар хәм кураллардың келип шығуына итибар қаратылған.

Түркий тиллер, әсіресе қарақалпақ тили лексикасының этимологиясын үйрениуде, биз таңлаған тема бойынша сөзлердің лексика-семантикалық мәнісін талқылауда қазақ илимпазы Әбдуали Қайдар тәрәпинен усынылған «Ғылымдағы ғұмыр. Қазақ тили этимологиясының ғылыми-теориялық негиздери» атамасындағы илимий мийнети де үлкен әхмийетке ийе. Әсіресе, татар тарийхый лексикологиясы тараўын изертлеген илимпаз Р.Г.Ахметьянованың мийнетлери итибарымызды тартты [3:272]. Бул мийнетте қазақ халқының тийкаргы кәсиби жылқышылық пенен хәм атларға байланыссыз қолланылатуғын атамалардың этногенезисі, олардың түркий тиллерде қалай қолланылатуғын бойынша да түсиниклер берилген. Китаптың атлар менен байланыссыз атамаларға түсиндирме берген бөли-

минде қарақалпақ тилинде «жабағы» сөзи қандай мәністе қолланылатуғынына да итибар қаратылған. Мысалы: «Жабағы сөзи- қарақалпақша *жабағы* – «бир жастағы жылқы төли», ноғайша *жанаши* – «жаңа туылған қулын», татарша *жабағы* – «бир жастан асқан жылқы төли», туваша *чаваа* – «бир жасқа толған жылқы төли», түркменше *жанағы* – «жаңа туған қулын» деген мазмунда қолланылыўын көрсеткен.

Жуўмақлап айтқанда, хәр бир халықтың өзиниң этникалық өзгешелиги болады. Соған сәйкес этнографиясы да қәлиплеседи. Олар түркий халықларда тилши алымлар тәрәпинен этнолингвистикалық аспекте үйренилип келмекте. Этнографизмлердің миллий мәдениет пенен байланыссыз тәрәплерин изертлеген мийнетлер менен танысып барыў бизге түркий халықлар, олардың тили, этномәдениет өзгешеликлери хакқында көп мағлыўматлар береді.

Әдебиятлар

1. Асамутдинова М. Название одежды и ее частей в узбекском языке. Дис... канд.филол.наук. –Ташкент: 1970. –С.223.
2. Ахметьянов Р.Г. Общая лексика материальной культуры народов Среднего Поволжья. – М.: «Навк», 1989. –С.200.
3. Ахметьянов Р.Г. Краткий историко-этимологический словарь татарского языка. –Казань: 2001. –С. 272.
4. Герд А.С. Введение в этнолингвистику: курс лекций и хрестоматия. СПб. 1995. –С. 78
5. Жанпейсов Е.Н. Этнокультурная лексика казахского языка. – Алма-Ата: 1983. –С.285.
6. Киргизско-русский словарь. Ф: Главная редакция Киргизской советской энциклопедии. 1985. –С.503.
7. Копыленко М.М. Основы этнолингвистики. –Алматы: Евразия, 1995. –С.180.
8. Қазақ тилинің қысқаша этимологиялық сөздігі. – Алматы: «Ғылым», 1966. 104-240-б.
9. Қайдар Ә. Қазақ тилинің эзекті мәселелери. –Алматы: «Ана тілі», 1998. 304-б.
10. Мусаев К.М. Лексика түркских языков в сравнительном освещении. – М.: 1975. –С.358.
11. Русский язык: Энциклопедия русского языка. // <http://russkiyazik.ru>
12. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. – М.: «Наука», 1974-1980. –С. 767.
13. Щербак А.М. Названия домашних и диких животных в тюркских языках. // Историческое развитие лексики тюркских языков. – М.: 1961. – С 81-172.
14. Юдахин К.К. Киргизско-русский словарь. В двух книгах. –М.: Советская Энциклопедия, 1965. Книга 1 (А-К) 503 с. Книга 2 (Л-Я). –С. 475.
15. Юсупова М.А. Киргизские народные термины материальной культуры. Дис... канд.фил. наук. –Алма-Ата: 1988. –С. 212.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада этнографик лексиканинг туркий тилларда тадиққ этилиш даражаси ўрганилган. Шунингдек, лексиканинг яқка тематик гуруҳларини ўрганиш, туркий тиллардаги сўзларнинг этимологик асослари, туркий халқларнинг тили, этномаданий хусусиятлари масалалари сўз этилган.

РЕЗЮМЕ

В статье изучен уровень исследования этнографической лексики в тюркских языках. Также были затронуты вопросы изучения отдельных тематических групп лексики, этимологических основ, языка тюркских народов, этнокультурных особенностей в тюркских языках.

SUMMARY

This article is examined the level of studying the ethnographic lexicon in Turkic languages. The study of individual thematic groups of lexicon, the etymological basis of words were also discussed, the language of Turkic peoples, ethnocultural features in Turkic languages.

УДК 811.512.

С.ЖУМАҒУЛОВ ШЫҒАРМАЛАРЫ ТИЛИНДЕ СЕСЛИК ТӘКИРАРЛЫ ФРАЗЕОЛОГИЗМЛЕР

Б.Т.Юсупова – филология илимлериниң кандидаты, доцент

Әжсинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: фразеологизм, фразеологик фонд, бадий асар тили, фразеологизмнинг товуш хусусияти, фоностилистика.

Ключевые слова: фразеологизм, фразеологический фонд, язык художественной литературы, звуковые свойства фразеологизмов, фоностилистика.

Key words: phraseologism, phraseological fund, language of fiction, phonological properties of phraseologies, phonostylistics.

Қарақалпақ тили қарақалпақ халқының бай турмыс тәжірийбесин, пүткіл тарийхы даўамында топлаған мол руўхый-мәдениет ғәзийнесин, сөйлеў шеберлигин, көркем сөз өнерин әўладтан әўладқа өткерип сақлап қиятырған бай тиллердің бири болып есапланады. «Қарақалпақлар бурыннан сөзге шешен болған. Тилимиздеги сөзлердің туўра хәм аўыспалы мәнилерин сөйлеў пайытында шеберлик пенен қолланыўға умтылған. Буған Жийреншениң шешенлик сөзлери, Өмирбек лақының анекдотлары, толғаў-термелердеги даналық үгіт-нәсиятлар хәм дәстанларымыздан көплек мысаллар келтириў мүмкин. Айтылажақ пикирге сәйкес липас кийдире билиў, сөйлеў шараятына хәм мақсетке муўапық тил бирликлеринен орынлы пайдаланыў, сөз бенен тыңлаўшының тек қулағын емес, ал кеўлин жаўлап алыў халқымызда шешенликтин,

тапқырлықтың, инсанның руўхый дүньясының байлығының баслы белгилериниң бири болған» [1:25]. Инсанның сөйлеў шеберлигине хызмет ететуғын бундай бирликлердің қатарында тилдің сөзлик қурамында айрықша орын ийелейтуғын, өзгеше сыпаттағы, мәнилериниң аўыспалылығы, астарлылығы, тәсиршендиги менен танылған фразеологизмлердің орны айрықша.

Қарақалпақ тилинің фразеологиялық қоры сөз шеберлериниң көркем дәретийўшилиги арқалы, оларды усталық пенен пайдаланыў усыллары, белгилі бир стильлик мақсетлерде айырым өзгерислер менен түрлендирип қолланыў жоллары арқалы және де байып, жетилисип келеді. Халық тилинің ең көркем үлгилериниң бири есапланған фразеологизмлер әдебий шығарма тилинде мәнилик жақтан және де қубылып

турады. Оларды жазыушы, шайырлар өз шығармаларының жанрлық, тематикалық айрықшалықтары, идеясы, образ жасау өзгешеліктері хәм т.б. байланысы өз орны менен пайдаланады. Юморлық, сатиралық шығармалар тилинде фразеологизмлердің астарлы, ағыспалы мәнилері және де өткір түске енеді, мәни күшейтилип бериледи, оларға қосымша мысқыл, ирония хәм т.б. сыяқлы мәнилер жүкленеді. Фразеологизмлерди мине усындай мақсетлерде пайдаланыудың шебери жазыушы С.Жумағұлов болып есапланады. Оның шығармаларының тилинде фразеологизмлер оғада қонымлы, өз орнын тапқан, тәсірлі мәни беретугын, түрлі мәнилик өзгешеліклерди жүзеге шығаратуғын кураллардың бири сыпатында жумсалады. Бунда жазыушы оларды персонажлардың портретин, характерин сыпатлауда, жеке психологиялық сыпатлары менен сезимлерин көркем сәулендириуде, тәбият кубылыстарын көрсетиуде, түрлі образларды дөретиуде утымлы пайдаланады. Сеслик тәкирарлар менен келетуғын айырым фразеологизмлер бунда жазыушыға жүде зәрурлі кураллардың бири сыпатында хызмет атқарады.

Жазыушының юморлық шығармалары, қысқа гүрриңлериниң тили жүде тартымлы, тәсіршен, өткір, көркем екенлиги менен ажыралып турады. Онда қарақалпақ тилиниң сөзлик курамындағы көплеген бирликлер пайдаланылып, олардың хәр бириниң өзіншелик қолланылуы себептери, стильлик жақтан пайдаланылуы мақсеттери бар. Олардың арасында фразеологизмлердің хызметі де айрықша. Әсиресе, сеслик өзгешелиги жағынан тәсіршен, эвфониялық сыпаты басым фразеологизмлер шығарма тилинде белгили бир топарды пайда етеди. Мысалы: Бәри бирден ғауқылдасып:

– Ал, иним сениң бахтың бар екен! – деди. («Енши буға»). Бизлердің ақылымызды алыуына туура келеди. («Енши буға») Сол қашарды ийесинен бир күнге сорап алып, алты жигитти алдымызға салып айдап, үлкен үмит пенен тоғайға тарттық. («Енши буға») Бурын спорт дүканларда не бир түри туратуғын сол шалбарлар қаяққа кетти? Айтың, қаяққа кетти? Жер жутты ма? Яқ, хеш қандай жер жутқан жоқ. Бизлер билемиз олардың қаяққа кетип атырғанын. («Еркеклериниз сорлап қалмасын десеңіз...») Ана күнги сен кууырма лагманымыздан қауын шопағын шығарып кеткели, ауқатланыушылар асханамызға адым атқанды қойды. («Гүбелек самса»)

«Фразеологизмлерди үйрениуде оларды толық таллау ушын сеслик өзгешеліктери ямаса лексика-семантикалық айрықшалықтары, курамы, курылысы хәм т.б. тәрептеринен бир неше топарларға бөлип қарау зәрур болады. Усы көзқарастан оларды классификациялау мәселелери бир канша қыйыншылық туудырады. Сонлықтан, бундай бөлинулерди көпшилик жағдайларда шәртли түрде алып қарауға туура келеди. Өйткени, фразеологизмдеги курамалылық, қоспалылық ямаса айырым уақытлары компоненттердің ең соңғысының грамматикалық байланысқа түсиуи менен өзгерип кетиуи хәм т.б. жағдайлар оларды сөз шақаптарына бөлиуде қыйыншылықтарды пайда етеди. Айырым фразеологизмлер белгили бир сөз шақаптарына жақын болып келеди».[8:66] Бундай фразеологизмлер С.Жумағұловтың шығармалары тилинде жүде шеберлик, нәзик мәнилик өзгешеліктер, стильлик реңклер, эмоциональ-экспрессивлик бояулар менен қолланылады. Мысалы: Тағы өзи жас жан, мен кусап шашына ақ түспеген, нерви шаршамаған. («Мениң хаялым жазыушы») Хешкимге ушлауға бере бермейтуғын қылды қақ жаратуғын өткір пәкиси

бар. Тоғайдай шашынды ярым кесе шай ишимде қағып таслайды. («Тоқалақ ешки») Артықбайды қонсы-қобалары «пұхта адам» деп атайды. Ол, шынында да, пұхташылықтан алдына адам салмайды. («Пұхта адам») Тал түсте бир стакан помидор сок ишпекши болып қайрылыппан да, соңын қып-қызыл «шашман»ға айландырып жибериппен. («Командировка») Питкерген мектебине барып муғаллимлери менен пикирлесип сөйлести. Ислеп атырған жеринен тың-тыңлады. («Пұхта адам»)

Хаяллардың тәбиятын, психологиясын, минез-қулық өзгешеліктерин сыпатлауда да сеслик үйлесімге курылған фразеологизмлерди қолланады. Мысалы: Қалай болмасын айтқанымды еки етпейтуғындай етип, төбесинен жерге ғана қазық етип қағып қойыуым керек. («Хаялымның жаңа жылғы ис планы») Мениң хаялым да солай. Хәр айлықта бир тақыр жерден шаң шығармай қоймайды, үш рет усы бир айлықтың себебинен төркинinde айлап «қонақ болып» қайтты. («Мениң хаялым да солай»)

С.Жумағұлов тилдеги фразеологиялық вариантлық кубылысынан да өз орнында пайдаланады. Мысалы: Трубканы қойдым. «Не ислеп қойдым» дедим өзимнен өзим гүбирленип. Ойланып-ойланып ақыры бәрине қолды бир-ақ силтедим. Болар ис болды. Енди бир машина ғарбыз келмей турып тезирек үйден тайып турыу керек. («Мен, Тамара, телефон және ғарбызлар») Г.Айназарованың [2:75] мийнетинде бул фразеологизмнің болары болып, бояуы сиңиу варианты көрсетиледи.

Жазыушының «Хат» деп аталған гүрриңи былай басланады: «Жақында газетада мениң бир гүрриңим басылып шығып еди. Көп узамай усы гүрриңиме алыстағы шаруа ауылларының биринде жамбас муғаллим болып ислеитуғын Т.Таубаев дегеннен жети бетлик хат келип түсти. Мен бул хаттың бир жерин де өзгертпестен жәриялауды макул көрдим». Буннан кейин жазыушы хатты оқып таныстырады. Бунда хат жазыушының тилинен фразеологизмлерди, басқа да бирликлерди қолланыуға берген мәсләхәти арқалы персонаждың өзиниң характерин ашып береді, персонаждың сөйлеу сыпатламасын әхмийетли курал сыпатында пайдаланып, оның өзиниң тилге қатнасын, сауат, көзқарас, пикирлеу өзгешелигин, дәрежесин белгилейди. Солай етип, «мәсләхәт»те кері, қарама-қарсы мәни арқалы берилген «көзқараслар» жазыушының сеслик фразеологизмлерди пайдаланыу шеберлиги арқалы былайынша «сәулененеди»: «Буннан басқа хәриплер жөнинде және бир айтатуғынымыз бар. Буны көпшилик жаслар биле бермейди. Соңғы уақытлары жас жазыушылар, соның ишинде, сиз де өз шығармаларыңыздың пәтли болып шығыуы ушын, қолдан келсе дауыссыз болған «а», «о», «е», «е» хәриплерин көбирек пайдаланыуыңыз керек. Ал, сиз бул гүрриңиңизде, керисинше, дауыссыз хәриплерден хәдден тыс көп пайдаланып жибергенсиз. Усы нәрсе гүрриңиң қунын төмен түсирип тур. Дауыссыз хәрип хеш уақытта шығарманың үнин шығармайды, усыны есинде тут!»

Тағы бир айта кететуғын нәрсе, шығармаңызда сөзлерди орын-орнына қойып пайдаланыу жетиспейди. Мәселен, алтыншы абзац, төртинши қатарында «салысы суға кетти» деген сөзди қолланыпсыз. Бул исенимсиз, қалада, оның ортасындасалы өлим жей ме? Тағы гүрриңде узын-шубай кеткен, мүмкин болғанынша қысқартыуға болатуғын сөзлер баршылық. Мәселен, «төбе шашы тик турды» деген сөзди неге «қорықты» деп ала қоймадыңыз? «Еси жоқ» деген сөзди неге «жинли» деп алмадыңыз? «Көзиниң алды қарауытып, жер көрмей кетти» деген сөзлерди неге «тауық көз» деп алмадыңыз? Соннан кейин гүрриңиң ең кейиндеги абзацтағы «Ийт ширкин» деген сөз де

дым жараспай тур. Оны сиз орысша-ақ «собака» деп алып жибергенде қатып кетер еди.

Сөзімнің ақырында сиздей жас жазыушыға буннан басқа да беретұғын кеңеслерім көп»

Жазыушы өзі пайдаланып атырған тил бирликлерине үлкен дыққат қаратады, олардағы мәнилик нәзик реңклерди оғада жақсы аңлайды, оларды шығарма мазмұнының руўхына сай жүдә епшиллик, шеберлик пенен таңлайды хәм өзиниң зәрүр орнында қолланады. Мысалы: Ол қуанып қоя берип, маған **құдайдың көп нәрселерин әкелиўди тапсырды. Соң түйеден постын таслағандай** етип гәп баслап: – Ал, соннан кейин, айтпақшы, ол жақтан үйге бир гүржи ийт алып қайтыўды умытпағайсан! – деди. («Гүржи ийт») «Түйеден постын таслағандай – тосаттан, бирден – (күтилмеген жерде орынсыз бир нәрсени айта салыў)» [4:9] мәнисин аңлататуғын фразеологизмди жазыушы айырым орынларда қысқартып пайдаланады. Мысалы: Соннан бир ўақытлары бирден гәпти **түйеден таслағандай етип** баслап: «Қарындасым, унының шашайын ба?» – дейди екен. («Қыз бенен танысыў»)

Қарақалпақ тилиндеги **жердің астында жыланның қыймылдағанын биледи** фразеологизмдеги мәни жазыушы тәрәпинен трансформацияланып бериледи: Яқ, сен шыныңды айтпай жасырып турсаң, – деди ол жүзие тигилип. – Оны көзиң айтып турыпты. Мениң **билейтуғыным жердің астында.** («Мениң хаялым да солай»)

Сөз шебери тәбият кубылысларын, инсанлар ортасында жүз беретұғын түрли жағдайларды, қарым-қатнастарды, ис-хәрекетлерди хәм т.б. көркем сыпатлаўда фразеологизмлердің мүмкиншиликлеринен жүдә тапқырлық пенен пайдаланады. Мысалы: – **Қыстың қақаман суўығында**, боран күни туўылған бала екенсең ғой, – деп хәзиллести мениң менен екінши имтихан алыўшы. («Дизим») Кириў имтиханын алыўшыға нахақтан **жала жапқаныңыз** ушын бахаң төмен болады. («Дизим») Бул бәндиргиде автобус дегеннің барлық **тухым теберигине** шекем тоқтамай, зуўлап жаныннан өтип кете беретұғын бәлени шығарды. («Өтиниш хат») Егер алып бермесе, **өз обалы өзине.** («Хаялымның жаңа жылғы ис планы») Сыртынан унатып жүрген қызының **қарасы көриниўден**, изине епелеклеп жетип барып: – Қарындасым, саатыңыз неше болды? – деп сорайды. («Қыз бенен танысыў») – Болады, ақсақал, – дедим мен. – Сиздей жасы үлкеннің **сөзин сындырмаймыз.** («Ғамхорлық»)

Әдебиятлар

1. Абдиназимов Ш. Тил – миллеттин руўхы. – Тошкент: «Mumtoz soʻz», 2017.
2. Айназарова Г. Қарақалпақ тилинде теңдес еки компонентли фразеологизмлер. – Нөкис: Бердақ атындағы ҚМУ баспасы, 2005.
3. Aynazarova G. Qaraqalpaq tilinde teñles eki komponentli frazeologizmler sózligi. – Nókis: Berdaq atındaǵı QMU baspası. 2020.
4. Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилинің қысқаша фразеологиялық сөзligи. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1985.
5. Насыров Д.С., Доспанов О.Д. Қарақалпақ тилинің диалектологиялық сөзligи. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1983.
6. Пахратдинов Қ., Бекниязов Қ. Қарақалпақ тилинің фразеологизмлер сөзligи. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 2018.
7. Түйчибоев Б., Қашқирли Қ. Зоминнинг тил қомуси. – Тошкент: «Akademnashr», 2012.
8. Юсупова Б.Т. Қарақалпақ тилинің фразеологиясы. – Ташкент: «Tafakkur boʻstoni », 2020.

РЕЗЮМЕ

Мақолада товуш уйғунлигига асосланған фразеологизмларнинг бадий асар тилидаги услубий вазифалари, қўлланилиш хусусиятлари, бадийлик, образлилик яратиш имкониятлари ёзувчи С.Жумагуловнинг ҳажвий ҳикоялари тили асосида таҳлил қилиниб, ёзувчининг уларни фойдаланишда узига хос усуллари, уларни қўллашда ижодий ёндашуви, маҳорати аниқланади.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется художественная роль фразеологизмов в языке художественной литературы, особенности их использования, возможности создания художественной образности на основе языка юмористических рассказов писателя С.Жумагулова, определены авторские приёмы употребления их, способы их использование в образовательных отношениях, личное мастерство.

SUMMARY

The article analyzes the artistic role of phraseologisms in the language of fiction, the features of their use, the possibilities of creating artistic imagery are analyzed in the basis of the language of humorous stories of the writer S. Zhumagulov, the writer's own methods of using them, ways of using them in educational relation and personal skill are determined.